

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Микитюк С. О.

ВСТУП

На початку двадцять першого століття у всьому цивілізованому світі виникли важливі питання щодо створення нових орієнтирів розвитку суспільства. Це призвело до прийняття на саміті ООН основних Цілей Сталого Розвитку, які є моделлю подальшого існування людства і передбачають посилення ідеї рівноправ'я, ролі громадськості у вирішенні глобальних проблем, бачення освіти як випереджаючого чинника соціальних змін. Орієнтири досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку відображаються у національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна»¹, яка стала базою для подальшого планування руху держави та постійного моніторингу її досягнень відповідно до запланованих результатів. Цілі є комплексними і взаємопов'язаними, однією з яких є якісна освіта. Саме такі положення зумовлюють потребу в перебудові і вдосконаленні сучасної освіти з урахуванням демократичних цінностей, принципів гуманізму, знання прав і свобод людини, усвідомлення ролі особистості в житті суспільства і спричиняють посилений інтерес до громадянської освіти. Громадянська освіта є важливою складовою загальної освіти, яка має на меті формувати у молоді навички та компетентності, необхідні для життя в демократичному суспільстві. Хартія з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини², прийнята Радою Європи у 2010 році, містить основні компоненти громадянської освіти і включає у себе компетентності працівників сфери освіти, які повинні мати знання та навички для викладання громадянської освіти учням. Крім того, вона спрямована на залучення кожного до діяльності на рівні громад, формування у молоді почуття належності до демократичної спільноти та підготовку молоді до дорослого життя як активних громадян демократичних спільнот. Але ідея громадянської освіти не є

¹ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>

² Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини. Прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

новою і звернення до історико-педагогічної літератури дозволяє виокремити певні її елементи послідовного формування на території України у досліджуваний період.

1. Громадянська освіта як актуальна історико-педагогічна проблема

Становлення України як незалежної та правової держави, яка має можливість самостійно обирати шлях свого розвитку, зіткнулося з опозицією та неприйняттям з боку російської федерації. Російське військове вторгнення спрямоване на знищення досягнень, що були зроблені раніше. Це є незаконним і порушує всі міжнародні норми та порядки. Однак, це також привело до того, що усі ми стали воїнами на своїх фронтах і зрозуміли необхідність національної єдності, мужності та зміцнення української громадянськості.

З моменту становлення незалежної української державності науковці, вчителі та громадські діячі багато разів піднімали питання громадянської освіти, її сутності, мети та необхідності впровадження для виховання цінностей демократії, поваги до права як вищої цінності та захисту прав людини та громадянина. Протягом тривалого часу в українському суспільстві тривала дискусія щодо розмежування політичної та громадянської освіти. Знаний український науковець С. Рябов зазначав, що «в смислово навантаженні обидва терміни об'єднуються спрямованістю на формування громадянських та демократичних цінностей, хоча ці терміни не є тотожними»³.

Вплив громадянської освіти на підвищення рівня громадянської свідомості і культури громадян відмічала О.Когут, зазначаючи, що відповідний процес відбувається в декілька етапів, як: соціалізація особистості (формування цінностей та установок людської поведінки, культури толерантності); формування системи цінностей і настанов людської поведінки (знання про влаштування суспільства, про закони і правила); розширення і поглиблення знань про права людини. Останнім – політична освіта, яка готує дорослу людину до змін у суспільстві і власного соціального статусу⁴.

Дійсно, громадянська освіта має важливе значення для формування громадянської свідомості та культури громадян. Цілеспрямована робота над формуванням цінностей, які базуються на повазі до прав людини,

³ Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 31 : Політичні науки. – С. 55

⁴ Когут О. Громадянська освіта та культура України в сучасному контексті (на основі наукової спадщини Рябова С.Г.). С. 41 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f41f698d-083d-4ac6-aad0-d2389ddc909b/content>

демократичних принципів та законності, може значно підвищити рівень свідомості і культури громадян.

На ранніх етапах соціалізації особистості формуються установки і цінності, які в майбутньому визначатимуть поведінку людини в суспільстві. Громадянська освіта допомагає засвоїти норми соціальної поведінки, культуру толерантності та поваги до інших людей.

Далі, формування системи цінностей і настанов людської поведінки відбувається на основі знань про влаштування суспільства, про закони і правила, які регулюють взаємодію між людьми. Громадянська освіта допомагає зрозуміти, як функціонує суспільство, які правила його діяльності, та навчитися жити в ньому відповідально та з урахуванням інтересів інших людей.

Останнім етапом є політична освіта, яка готує дорослу людину до змін у суспільстві і власного соціального статусу. Громадянська освіта на цьому етапі надає знання про політичні процеси, права і обов'язки громадян, засоби здійснення впливу на владу та державну політику.

Різноманітні погляди на сутність і зміст громадянської освіти представлені в Таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Сутність поняття громадянська освіта

Прізвище	Визначення
С. Рябов	Сутність громадянської освіти полягає у культивуванні вартостей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння особистості захищати власні права від зазіхань на них з боку інших людей чи то влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду й виданих ним постанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя ⁵ .
І. Жадан, М. Іванов	Політична освіта як складова громадянської освіти ⁶

⁵ Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства / С. Г. Рябов. // Освіта для демократії. – 1999. – 11 листопада. – Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.

⁶ М.Іванов Що таке «громадянська» і що таке «політична освіта». Проблеми методології // Політичний менеджмент. № 2. С. 41-49 https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/ivanov_scho.pdf

Продовження таблиці 1.1

Прізвище	Визначення
Stanford Encyclopedia of Philosophy	Громадянська освіта означає всі процеси, які впливають на переконання, зобов'язання, здібності і дії людей як членів або потенційних членів спільноти ⁷ .
Margaret Stimmann Branson	Civic Education in a democracy is education in self government ⁸ . Громадянська освіта в умовах демократії – це навчання самоуправління.
О. Дем'янчук	Громадянська освіта у буквальному розумінні – як «освіта громадянина», вкладаючи сенс двох англomовних термінів – civic education і citizenship education ⁹ .
Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна	Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує в собі громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми та способи функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти (норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства ¹⁰ .
Т. Ладиченко	Громадянська освіта – це спеціалізована систематична підготовка молоді до суспільного життя в умовах демократії ¹¹ .
О. Пометун і Т. Ремех	Громадянська освіта є важливим чинником соціалізації особистості у демократичному (перехідному) суспільстві, що має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вмінь особистості захищати власні права від зазіхань на них інших людей чи влади, формуванні громадянської компетентності учня, його прихильності до демократії, критичного мислення, мотивуванні його до участі у розв'язанні проблем суспільного життя ¹² .

⁷ Civic education. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Aug 31, 2018. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>

⁸ Margaret Stimmann Branson The Role of Civic Education. September 1998 URL: https://www.civiced.org/papers/articles_role.html

⁹ Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. Наукові записки. Т. 19. Політичні науки. 2001. С. 66.

¹⁰ Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 207 с.

¹¹ Громадянська освіта : теорія і методика навчання : посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Т. Асламова та ін. Київ : ЕТНА-1, 2008. 174 с.

¹² Пометун О. І., Ремех Т. О. Громадянська освіта – новий курс старшої школи: особливості змісту і методики. Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників в умовах інноваційного розвитку сучасної гімназії : тези доповідей. Всеукр. наук.-практ. конф., 18 жовт. 2018 р. Київ, 2018. С. 9. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713434>.

Аналіз матеріалів таблиці свідчить про актуальність та дискусійність питань громадянської освіти, які призвели до виявлення важливих її складових елементів. Серед них – знання прав і свобод людини та уміння їх захищати, критичний аналіз дій представників влади, мотивація бути активним членом суспільства, політична обізнаність, самоорганізація для вирішення суспільних справ та розуміння багатоманітності політичних поглядів.

Слід звернути увагу, що в сфері громадянської освіти почали відбуватися суттєві зміни в процесі становлення компетентнісного підходу в освіті. Такі ключові навички, як робота в команді, критичне мислення, вміння вирішувати проблеми, навички спілкування та креативність, стали необхідною складовою громадянської освіти.

Громадянська компетентність – це ключова компетентність, що передбачає здатність діяти як відповідальний громадянин та повною мірою брати участь у суспільному житті на основі усвідомлення соціальних, економічних, правових та політичних концептів і структур, а також глобальних трансформацій та сталого розвитку. В сучасних глобальних суспільствах значення громадянської компетентності зростає, оскільки вона підкреслює роль громадянства, демократичних цінностей і прав людини. Важливо стимулювати індивідів до відповідальної активності, що дозволяє зробити внесок у мирне, толерантне, інклюзивне та безпечне суспільство. У зв'язку з цим, нарощується значення медіаграмотності та міжкультурних навичок¹³.

Розповсюдження і вдосконалення громадянської освіти є важливим елементом розвитку громадянського суспільства в Україні. Прогресивним кроком сучасної України стало визнання необхідності і закріплення змісту і суті громадянської освіти у різних нормативно-правових актах. Так, правові основи громадянської освіти в Україні закладені в Конституції України, Законі України «Про освіту», Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр., Стратегії національно-патріотичного виховання, Національній стратегії у сфері прав людини та іншими.

Закон «Про освіту» проголосив, що держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і

¹³ Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 р. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718031/1/3.pdf>

обов'язків як члена суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина¹⁴.

Створивши загальний орієнтир розвитку громадянської освіти, в освітньому, науковому, громадському просторі продовжилися активні обговорення положень її змісту і наповненості. Одним із важливих результатів обговорення стало прийняття Концепції розвитку громадянської освіти (далі – Концепція), в якій відображені правові основи її запровадження і функціонування, сформульовані мета та основні завдання, визначена система громадянської освіти, максимально повно названі громадянські компетентності, враховані сучасні виклики і ризики, що можуть перешкоджати реалізації Концепції.

Вперше Концепція запровадила системний підхід і необхідність формування громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти, протягом життя, що дозволить поступово зрозуміти кожному своє призначення в суспільстві і здатність бути активним учасником демократичних процесів, впливати на важливі рішення, прийняті в колективі, громаді, місті, державі. Громадянська компетентність разом з іншими допоможе кожному успішно соціалізуватись, провадити професійну та подальшу навчальну діяльність.

Основними стратегічними напрямками громадянської освіти, відповідно до Концепції, вважаються: правова освіта громадян у контексті знання, розуміння і практичного використання прав і свобод людини; активація здатності брати участь у суспільному житті, можливості впливати на процес прийняття рішень на різних владних рівнях.

Цікави є думка авторів Концепції щодо основних змістових напрямів громадянської освіти, до яких вони відносять: участь громадян в управлінні державними справами; використання судової системи для захисту громадянських прав; використання інших механізмів захисту прав людини як на національному, так і міжнародному рівні; права людини і громадянина; участь громадян у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, процесах прийняття рішень на різних рівнях; критичне мислення; медіаосвіта; національно-патріотичне виховання; волонтерська діяльність¹⁵.

¹⁴ Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

¹⁵ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299>

Більш спрямовано особливості формування та реалізації державної політики, повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо громадянського суспільства, громадянської освіти закріплено у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Тож, метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій і свобод людини і громадянина¹⁶. Відповідно до положень Закону громадянська освіта є однією зі складових державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Отже, протягом тривалого часу відбувалося обговорення ролі та значення громадянської освіти, яке розглядалося як передумова для формування розвинутого громадянського суспільства або як елемент громадянського виховання. Останні нормативні акти чітко закріпили поняття громадянської освіти, припинили дискусію, яка тривала багато років, і підкреслили спрямованість на формування та розвиток громадянських компетентностей. Вони також проголосили про необхідність впровадження громадянської освіти на всіх рівнях.

2. Витоки громадянської освіти в процесі становлення української державності

Якщо говорити про громадянську освіту в Україні, то важливо зазначити, що вона має витоки не тільки в українській культурі, а й у загальнолюдських цінностях та міжнародних стандартах. Однак, безумовно, українська культура та народна творчість можуть бути важливим джерелом для формування громадянських цінностей українського народу. Наприклад, українська народна творчість відображає такі важливі цінності, як справедливість, гуманізм, толерантність, любов до рідної землі та народу. Тому, врахування українських культурних особливостей може бути важливим елементом виховання громадянської свідомості та компетентностей.

Так, у народній пісні «Залетів горобець» засуджуються розкрадачі народного добра, висміюються хабарники, користолюбці, міститься попередження про настання народного суду. Образно показано

¹⁶ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 № 2834 – IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

працьовитість простих людей, засуджується підступність, жорстокість, заздрість та інші негативні людські якості (казки «Про правду і кривду», «Мудра дівчина» та ін.)

Думки про вірність батьківщині, своєму народові, справедливість, почуття власної гідності, влади людини над людиною віднаходимо у народних піснях і думках, як «Дума про казака Голоту», «Пісня про Устима Кармалюка», «Дума про Самуїла Кішку».

Одвічна боротьба українського народу проти загарбників, вірність своєму народові, тяжка доля поневолених селян відкривається у баладах «Розлилися круті береженьки» – синівська любов до матері – України і готовність захищати її від зовнішніх ворогів, «Ой був у Січі старий козак ...» – вірність січових козаків своєму народові, їхня боротьба проти поневолення польською шляхтою, «Ой матінко-зоренько» – туга за рідною домівкою дівчини, яка була віддана в найми тощо. Тож, наведені приклади з народної творчості свідчать про такі характерні риси українців як мудрість, благородство, совістливість, духовність, прагнення до свободи, дозволяють зробити висновок про необхідність використання такого досвіду під час формування громадянських компетентностей.

Не менш важливими положеннями є необхідність ознайомлення з правовими джерелами, які діяли на території України, вивчення яких спостерігалось ще за часів існування Київської Русі. Так, вивчення юридичного кодексу «Руська Правда» і церковного права за «Кормчою книгою» відбувалося у школах «учіння книжного» (для дітей знаті), де учні набували знань шляхом читання і коментування правових текстів, пояснення термінів, постановки запитань¹⁷.

Питанням морального виховання, правилам поведінки людини значна увагу приділяється у «Повчанні» Володимира Мономаха¹⁸, в якому князь радить своїм дітям любити батьківщину, захищати її від ворогів, бути хоробрим, трудитися, бути гуманним, чуйним до людей, поважати старших, жінок, жаліти дітей-сиріт. Він дійшов висновку, що особиста поведінка дорослих в межах норм і правил є критерієм вихованості. Тому моральні вправи допоможуть сформувати етикет, манери, тон поведінки. Тим самим «Повчання» вийшло за межі сімейного заповіту і набуло великого суспільного значення.

¹⁷ Історія української школи і педагогіки. С. 99. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5816/4/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1B8-4.pdf>

¹⁸ Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

Правові традиції Київської Русі були розвинуті, збагачені європейськими юридичними поняттями у Литовському статуті на території України у складі Великого князівства Литовського, в якому знайшли відображення і закріплення такі важливі категорії як права людини та їх юридичний захист. Так, Статут мав три редакції (1529, 1566, 1588) і діяв на території України до XVIII, а на окремих частинах і до початку XIX ст., документ визначав гуманістичні ідеї того часу – суверенність народу і держави, рівність усіх перед законом незалежно від соціального стану та походження, віротерпимість, осуд деспотизму, особисту недоторканність людини. Водночас Статут мав певні недоліки і запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Слід відмітити, що окремі положення Статутів отримали подальше закріплення в інших нормативно-правових актах, які діяли на території України у складі Російської імперії («Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р.»)¹⁹.

Вивчення історичного досвіду створення правових джерел не можливе без згадування Конституції Пилипа Орлика 1710 р. або «Договори і постанови прав та вольностей війська запорозького...». У ній знайшли відображення ідеї самостійності України та права українського народу на власну державу, повною мірою закріплено ідею поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, та судову, присутня антикорупційну спрямованість – заборона підкупку і прями доповіді гетьману без посередництва, заборонялася таємна кореспонденція, соціальна спрямованість – захист козаків похилого віку, вдів, сиріт.

Тож, вивчення історії, джерел українського права є важливою складовою громадянської освіти. Крім того, це допомагає сформуванню правову культуру громадян, відповідальність за свої вчинки та повагу до прав і свобод інших людей. Навчання правовим наукам має сприяти формуванню в учнів правового мислення та компетентності, необхідних для життя в сучасному громадянському суспільстві.

Запровадження громадянської освіти є неможливим без звернення до української історико-культурної спадщини і діяльності її прогресивних діячів. Так, видатний український полеміст Іван Вишенський у «Посланні к утекшим от православної віри єпископам»²⁰ згадує про солідарність громадських і церковних інтересів, необхідність

¹⁹ Статути Великого князівства Литовського. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Statuty_V

²⁰ Шульський М. Г. Іван Вишенський в оцінці Івана Франка: Монографія / М. Г. Шульський. Львів: 2016. С. 125. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shulskyi_Mykola/Ivan_Vyshenskyi_v_otsyntsi_Ivana_Franka.pdf?PHPSESSID=s79ng3u9v5moiQ09ggfnqbubv4

підпорядкування законам, відповідальність за помилки, прагнення до загального добра. Був прихильником демократичних ідей рівності всіх людей від природи. Вперше, не відступаючи від традиційного для свого часу трактування походження влади від Бога пропагував незалежність української церкви.

Отже, вивчення історії, української культури, народної творчості, джерел права України є важливою складовою громадянської освіти, оскільки це допомагає формувати у студентів та учнів розуміння своєї національної історії та традицій, а також здатність аналізувати та розуміти важливі правові документи, що регулювали суспільні відносини в Україні, сприяє формуванню вмій та навичок, необхідних для реалізації громадянських прав та свобод, а також підвищенню правової культури та свідомості учнів та студентів.

3. Ідеї видатних українських громадських діячів, вчених, педагогів, що заклали основу для формування громадянської освіти у другій половині XIX – початку XX століття

Формуванню положень про громадянську освіту передували ідеї, концепції, теорії про державу, право, роль людини у суспільстві, які проголошувалися українськими громадськими діячами, вченими, письменниками (Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Максимович, Т. Шевченко, М. Драгоманов), українськими педагогами (М. Пирогов, С. Миропольський, К. Ушинський).

Викладач, а потім і ректор Києво-Могилянської академії Ф. Прокопович виступав проти авторитаризму, догматизму, релігійного фанатизму, закликаючи людей керуватись розумом, здоровим глуздом. Київський період його діяльності розкрив талант вченого, педагога, філософа. Борючись проти старого феодального світогляду, Ф. Прокопович мав багато недоброзичливців, але одночасно мав прогресивні ідеї щодо науки і церкви. Успішного педагога не міг не помітити Петро I, який виділив йому в своїх планах державних і церковних реформ одне з провідних місць, що значно вплинуло і на світогляд Феофана. Вже у творах більш пізнього періоду «Духовний регламент» (1721) і «Правда волі монаршої» (1722) було відображено ідею зміцнення світської центральної влади, її незалежності у відношенні до церковної влади. Використовуючи теорію природного права і суспільного договору створив варіант теорії освіченого абсолютизму, вважав, що виникненню держави передував природний стан, наповнений беззаконням. Щоб якось вийти з цього, люди уклали договір про створення «громадянського союзу», який започатковує державну верховну владу. Передаючи свою волю правителю, народ не має права розірвати договір, повинен виступати виключно як об'єкт

обов'язків і покори. Ніяким суверенітетом він не володіє. Верховним носієм державної влади, за Ф. Прокоповичем, може бути лише просвічений правитель, який поширенням освіти і розвитком науки сприяє зміцненню держави і добробуту громадян, що людина – це «об'єкт обов'язків і покори», людина завжди повинна підкорятися законам. Верховний носій влади стоїть понад усіма громадськими законами. Усілякі його дії виправдані, якщо їх метою є «загальнонародна користь»²¹.

Мандрівний філософ Г. Сковорода у творах зображував безправне становище селян у другій половині XVIII століття, їхнє прагнення до волі. У творі «De Libertate» (Про свободу), в байці «Бджола та шершень», в пісні «Всякому місту – звичай і права» тощо засуджував кріпосне право і всю феодальну систему разом з її правом і судочинством, де суддя «будує на свій тон ... права», за яких правда на боці того, хто сильніший. Він був ворогом монархічного ладу, тиранії, визнавав волю найбільшим здобутком людини. Республіка була суспільно-політичним ідеалом Г. Сковороди, бо в ній відсутня майнова нерівність, приниження людини людиною. Філософ дійшов висновків, що «ідеал людського суспільства має базуватися на засадах любові, спільної власності («все там спільне»), на республіканській та громадській рівності і можливості реалізувати природне покликання»²². Основний сенс життя – в праці для людства, яка є природною потребою. На думку Г. С. Сковороди, людина, яка віддається неробству, дармоїдству і паразитизму, втрачає людську подобу і гине.

Вслід за великим мислителем Г. Сковородою М.О. Максимович увиразнює українську «філософію серця», відводить велику роль державі у вирішенні питання освіти. Був одним з перших, хто почав досліджувати особливості української характерології, або менталітету, звертав увагу на особливість і неповторність рис української спільноти, окреме місце українців серед інших народів²³. В основі вчення М. О. Максимовича лежить ідея про виховання людини-громадянина, захисника справедливості. Він наголошував, що людині від природи притаманна здатність до самовдосконалення, тому прогрес у розвитку суспільства за допомогою виховання необхідно розглядати не тільки як загальний закон, але і як обов'язковий наслідок потреби особистості. В

²¹ Іваньо І.В. Естетичні погляди Ф.Прокоповича. URL: <http://litopys.org.ua/procop/proc104.htm>

²² «Незвична» філософія Григорія Сковороди. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2012/11-22-1>

²³ Томенко М. Таємниця життя і світогляду Михайла Максимовича. 2019. <https://novynarnia.com/2019/09/15/tayemnitsya-zhittya-i-svitoglyadu-mihayla-maksimovicha/>

його інтерпретації визначальним чинником у розвитку суспільства є наявність ідей, накопичення знань²⁴.

М. Максимович мав дружню підтримку й духовну опору від однодумця, поета Т. Шевченка, якого можна вважати українським пророком і проголошувачем ідеї утвердження державної самостійності українського народу. Погляди Т. Шевченка формувались на основі природного права, спрямованого на захист пригнобленого народу, у ряді творів поета «Гайдамаки», «Сон» тощо, піднімаються філософсько-правові проблеми, які стосуються формування державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому. У своїх творах він розкривав і описував сучасне йому життя українського народу, його гірку долю, висвітлював українську історію. Він думав і шукав спосіб поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівним з іншими народами і освітою, і достатком, і повагою, а не був слугою, наймитом для тих інших народів. Сам Т. Шевченко бачив Україну як демократичну республіку, основою якої є народне самоврядування, встановлене після проведення правових реформ і запровадження «праведного закону»²⁵. Вважав абсолютну монархію експлуаторською владою, а закони які вона приймає такими, що не відповідають людським цінностям. Т. Шевченко один з перших визнав і відтворив у своїх творах розуміння тієї обставини, що тільки соціально справедливе може бути правом, причому закони соціальної справедливості як природні закони, природні права людини непідвладні свавілля державної влади.

На початку XIX століття на процес розвитку, розповсюдження та осмислення ідей про державу, громадянське суспільство з точки зору природного права вплинула діяльність П.Д. Лодія – українського філософа, юриста та освітнього діяча, який є автором багатьох фундаментальних праць серед яких можна виділити «Теорія загальних прав, яка містить в собі філософське вчення про природне загальне державне право» (1828). Так, держава і громадянське суспільство для філософа є тотожними поняттями, бо вони мають єдину мету – суспільне благо. Державна влада повинна бути незалежною, неподільною, законною, непорушною, бо вона управляє суспільством і підданими. У громадянському ж суспільстві кожній людині притаманна громадянська свобода – розумне визначення себе в дії, незалежність від влади у діях,

²⁴ Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. С. 125

²⁵ Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль в Украине (1861-1917). Монография. Харьков. Издательство «Вища школа», 1987. С. 121

які сприяють досягненню власної мети, особистого блага і не суперечать меті держави²⁶.

Філософ, розкриваючи поняття держави, вказує, що це нерівне суспільство вільних людей, об'єднаних під однією верховною владою для досягнення загальної безпеки і благоденства. При цьому нерівним суспільство є, бо має верховну владу, а суспільством вільних людей, бо під час вступу у державу вони не були нікому підвладні. П.Лодій вважав, що люди мають права і до створення держави, бо вони є природними і лише забезпечуються державою, а права, які виникають у державі, стосуються відносин одних громадян з іншими, не можуть бути предметом природного права. Важливою є думка філософа про те, що кожна держава, перш за все, є суспільством, існування якого неможливе без законів, тож кожна людини як член держави і громадянського суспільства повинна підкорятися і виконувати закони держави (Всезагального державного права). І якщо виникнуть суперечності між правами особистими і набутими в державі (державними), то член громадянського суспільства повинен обрати перевагу загального блага народу над особистим, пожертвувати власною вигодою і користю.

Подальші суттєві зміни і перетворення в освітній сфері були обумовлені загальними процесами суспільного, державного реформування. Так, селянська реформа призвела до падіння кріпосництва (1861 р.) і суттєвих змін гуманітарного, економічного життя і розвитку суспільства. Освітня реформа торкалася питань як шкільного управління, викладання, так університетської освіти, яка отримала новий Статут 1863 р., що надавав більше свободи університетському самоуправлінню, професорам. Судова реформа внесла ряд змін у діяльність судових установ, відкрила функціонування суду присяжних, дозволила адвокатську діяльність, запровадила освітній ценз для роботи у сфері діяльності міністерства юстиції (суди, адвокати та ін.). Проведені реформи вплинули на всі сфери життя, заклали ідейно-теоретичні основи освіти як вищої гуманітарної цінності, зробили навчання виховуючим; підвищили значення правової освіти, яка стала необхідною для подальшої юридичної діяльності, що відобразилося на громадянській позиції кожного як члена розвиваючого суспільства.

У післяреформений час питання розуміння закону, законності і, особливо, громадянськості стали більш актуальними і обговорюваними. Так, у «Віснику Європи» кореспондент зазначав, що законність складає одну з найголовніших умов правильного руху державного і народного

²⁶ Майданюк І.З. Нерівне суспільство вільних людей як форма існування держави за Петром Лодієм <https://www.sworld.com.ua/konfer31/904.pdf>

життя. «Сьогодні серед суспільства – і навіть серед селян – законність розуміється набагато краще і цінується набагато більше, ніж раніше». Кореспондент справедливо вважав, що більш важливим, ніж точне виконання закону, є гарантія його нормального розвитку, тобто «наявність і неухильна дія права є основною умовою здоров'я всякого державного організму... Не одне право, але і права – такий повинен бути лозунг друзів істинної законності і правомірності... Чим більше у нації культурних сил, чим більше ускладнюється національне життя, уточнюється культурно-духовна організація людини, чим більше зростає особистість, тим більш недостатньою для культурних цілей є система об'єктивного права, тим більш нагально висувається завдання утвердження в праві прав...»²⁷.

Виховати з дитини людину-громадянина за допомогою наукової освіти було одним із пріоритетів діяльності українського педагога М.І. Пирогова. Громадянин – це носій загальнолюдських цінностей, високоморальна особа, «усі ми, до якої б нації не належали, можемо зробитися через освіту і виховання справжніми людьми, кожен по-різному, за природженим типом і за національним ідеалом людини» – писав видатний учений²⁸.

Надаючи велике освітньо-виховне значення науці, М. Пирогов вважав, що наука може підняти і зміцнити дух учнівської молоді. «Живе слово науки, – писав він, – говорить не одному тільки розуму. Воно проникає глибше і облагороджує сильніше натуру юної особи, ніж усі офіційні і дисциплінарні нагляди». Крім того, наставники, представники науки, за переконаннями педагога, повинні бути і вихователями. «Я вимагаю від них, – писав М. І. Пирогов, – щоб вони, використовуючи освітню силу науки, потурбувалися розвивати добрий розум і любов до істини в своїх учнях, а через це поліпшили б нориви майбутнього покоління»²⁹.

На думку М. І. Пирогова, у шкільні роки дитина повинна навчитися усвідомлювати, що стосунки між людьми в суспільстві регулюються визначеними моральними нормами, законами, і від того, наскільки люди поважають і дотримуються цих законів, залежить суспільна рівновага. Тому педагог вважав, що міжособистісні стосунки в школі повинні

²⁷ Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. С. 111.

²⁸ Голобородько В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 126.

²⁹ Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 127.

будуватись на гуманних принципах поваги, відповідальності і законності.

Під «почуттям законності» М. І. Пирогов розумів формування в учнів поваги до норм міжособистісного спілкування, усвідомленого прагнення до виконання їх, а також неминучої відповідальності за провину. Думки про це висловлені ним в «Основних правилах про провини і покарання учнів гімназій Київського навчального округу»³⁰.

Сміливо і послідовно висвітлював М. Пирогов завдання вищої освіти, активно виступаючи за університетську автономію, яка сприяла розвитку, укріпленню і розповсюдженню науки і наукової освіти, а також систематичному вихованню нового покоління молодих вчених. М. Пирогов вважав за необхідне посилити інтерес спільноти до університетів шляхом «обнародовання» університетської науки за допомогою публічних лекцій, де б роз'яснювались суспільству всі питання, які його хвилювали: селянські, юридичні, про народну освіту тощо. «Словом, треба все використати, щоб зблизити суспільство з університетом і розвинути суспільну думку, необхідну для його життя»³¹.

М. І. Пирогов надавав велике значення законності і порядку в університетському житті. Так, прощаючись з Київським навчальним округом, М. І. Пирогов казав: «... я не наказував університетській молоді, а переконував, тому що турбувався не про зовнішність, а про почуття обов'язку, яке визнавав у молодості також, як і всі інші високі спрямування духу. Я твердо вірив, що одна взаємна довіра і приклад оселять законність і порядок. Законність і порядок зміцнять моральну свободу університетського життя. Ця свобода розів'є самостійність і любов до науки, яка, в свою чергу, подасть університет вільним від усіх сторонніх спрямувань»³². Отже, незадоволення суспільства низьким рівнем відчуття законності привело до перегляду ставлення до нього як до педагогічної проблеми. Прагнення ж М. І. Пирогова показати учням, студентам дію законності і правопорядку були спрямовані на те, щоб дати їм досвід громадянськості, на який вони можуть спиратися в майбутньому.

Наприкінці 50-х років XIX ст. побачила світ праця М.І.Пирогова «Питання життя», в якій педагог протиставив офіційну освіту ідеї

³⁰ Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 164.

³¹ Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні : монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 165.

³² Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2004. С. 124.

загальнолюдського виховання, яке повинно підготувати до суспільного життя високоморальну людину з широким розумовим кругозором. Праця справила велике враження на К.Д. Ушинського, який на той час працював інспектором Гатчинського сирітського інституту. Підтримавши ініціативу М. Пирогова К. Ушинський друкує ряд праць, які торкалися важливих соціально-педагогічних проблем, як народність виховання, залежність школи від умов суспільного розвитку, значення громадської ініціативи в розвитку народної освіти й відповідальності педагогічної науки перед суспільством; а також низку теоретичних проблем: наукові основи педагогіки, співвідношення педагогічної теорії і практики, місце й роль виховання в педагогічному процесі, педагогічна майстерність тощо³³. До речі, демократичні педагогічні ідеї педагога важко сприймала офіційна влада, через що учений зазнавав переслідувань практично впродовж усього життя. Важливі аспекти саме громадянської освіти піднімалися автором у праці «Про народність у громадському вихованні», «Рідне слово», в яких він сформулював ідею народності в педагогіці, подав її як основну складову виховної системи, переконуючи всіх, що кожний народ має право на школу рідною мовою, побудовану на народних традиціях. Але народне виховання самостійно, на думку К. Ушинського, не вирішує питань життя, а є дієвим лише у випадку, коли воно «є важливим для всіх і сімейним для кожного»³⁴. Основою ж розвитку народного виховання є пробудження суспільної думки про нього. Важливим елементом народного виховання педагог вважав викладання рідною мовою, яка є серцевиною духовного життя народу, а сам народ не може існувати без неї. Педагог обстоював думку про те, що загальна освіта має бути пронизана ідеями гуманності, патріотизму. У процесі навчання формується воля й характер, які є необхідними для кожної свідомої людини.

Закріплення ідеї пріоритету особи над державою, прав людини пропагував М. Драгоманов, який закінчивши Київський університет імені Святого Володимира, викладав у гімназії, а потім працював приват-доцентом, доцентом в цьому ж університеті. У його поглядах поєднувались соціалістичні та конституційно-демократичні ідеї. Соціалістичні ідеї переважали при розробленні кінцевої мети кращого майбутнього, а вимога конституційно-правових законів, спрямованих на ліквідацію абсолютизму, розглядалася як шлях до її досягнення. Серед

³³ Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2004. С. 132.

³⁴ Ушинський К.Д. Педагогіка просвітництва XIX століття. Том I. С. 286 <https://lib.iitta.gov.ua/712352/1/%D0%A3%D1%88%D0%B8%D0%B.pdf>

ключових ідей М. Драгоманова можна виділити наступні: рівні права для чоловіків і жінок; проголошення свободи слова, преси, науки, зборів і товариств; надання прямого самоврядування для кожної громади; повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад по всій Україні³⁵. Він пропагував нову демократичну державу, в якій її інтереси не суперечитимуть інтересам народів, що проживають на її території, та інтересам окремої людини. Головним призначенням права вважав закріплення «прав людини і громадянина»³⁶. Слід відмітити активну громадську діяльність М. Драгоманова у київській «Громаді», що пропагувала необхідність зближення школи з життям, охоплення освітою широких мас; опікувався розвитком української мови і літератури; редагував газету «Киевский телеграф»; досліджував історію українського народу, вперше доводив, що козаччина своїм устроєм була близькою до вільних європейських держав; наголошував на необхідності зв'язку України із Західною Європою, що має сприяти прогресу нації³⁷.

У працях С. Миропольського знайшли подальшого розвитку ідеї народності в освіті, доступності школи та безперервності освіти, обов'язкового навчання. Педагог мав активну громадянську позицію, беручи участь у зборах Харківської земської управи, був членом ради Товариства поширення грамотності, допомагав порадами і консультаціями відомій харківській освітній діячці Х. Алчевській. Тож, концепція народної школи за С. Миропольським окрім завдань загального характеру, як розвиток дитини, спонукаючи до самоосвіти та ін., передбачала необхідний зв'язок з національно-практичною, сімейно-громадською, релігійно-моральною сферою, юридичною освітою учнів і батьків. Педагог зазначав, що дитяча особистість розвивається в умовах народного побуту, світогляду, вірувань, а кожний народ має власну історію, національні традиції і тому потребує системи навчання і виховання з урахуванням таких особливостей. Учений виділив такі елементи національно-практичної освіти, як необхідність ознайомлення дітей з оточуючим середовищем через вивчення географії або природознавства; ознайомлення з минулим свого народу – історія,

³⁵ Кампо В. Конституційні погляди М. Драгоманова і С. Подолинського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

³⁶ Микитюк В. О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2004. С. 128.

³⁷ Кампо В. Конституційні погляди М. Драгоманова і С. Подолинського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

література; відомості про сучасне життя народу – галузь права, економіки; розвиток практичних навичок у праці³⁸.

Просвітитель С. І. Миропольський, відстоюючи права дитини, разом з тим вважав за необхідне дати в школі правильне розуміння її прав і обов'язків як людини і громадянина конкретної держави. У своїх «Дидактичних нарисах» (1890) він відзначив, що точне і ретельне виконання обов'язків у школі буде привчати дітей до виконання ними морального обов'язку, бо діти поступово привчаються підкоряти свою волю закону і ставити його вимоги вище за свою волю. Звичка в малому, на його думку, під розумним керівництвом веде до звички у великому. Одним із важливих завдань народної школи С. І. Миропольський вважав виховання поваги до почуття законності і звички свідомого підпорядкування вимогам закону³⁹. Події кінця XIX століття свідчать про посилений наступ на національну українську культуру, придушення національно-визвольного руху. Мова йде про Ємський указ Олександра II, в якому заборонялося на території Російської імперії видання оригінальних творів і перекладів українською мовою, ввезення українських книг з-за кордону, а також публічні виступи та викладання у школах українською мовою. Указ зобов'язував попечителів Київського, Харківського та Одеського навчальних округів звільняти викладачів з «українофільськими тенденціями», а з помірними поглядами викладачів-українців відправляти до Петербурзького, Казанського, Оренбурзького навчальних округів.

Посилення реакції спостерігалось і в новому Статуті Університетів 1884 року, в якому обмежувалась університетська автономія, але розширювалися повноваження ректора, збільшувався контроль за діяльністю як студентів, так і викладачів. Однак, це не означало зупинки руху розвитку освіти, а лише посилювало опір, призвело до переосмислення певних положень про що свідчать численні статті викладачів, науковців, громадських діячів відповідного періоду. Так, спостерігалися зміни у вищій юридичній освіті, де почалося обговорення необхідності переходу від теоретичних знань до надання практичних навичок для подальшої професійної діяльності, вихованню майбутніх юристів відданих своїх справ і готових до служіння вітчизні. Професор юридичного факультету Новоросійського університету П.Казанський вважав, що держава потребує не тільки працівників суду чи

³⁸ Миропольський С. І. Идея воспитания и обучения в применении к народной школе // Журнал Министерства народного просвещения. 1871. № 153. С. 15.

³⁹ Миропольський С. І. Идея воспитания и обучения в применении к народной школе // Журнал Министерства народного просвещения. 1871. № 153. С. 15.

адміністрації, але і «людей творчих, ясної і глибокої свідомості висоти суспільного служіння»⁴⁰.

Маючи активну громадянську позицію, беручи участь у народницькій революційній організації, висловлюючи невдоволення правлячою владою Є.Синицький був виключений з Київського, а потім і з Новоросійського університету, але зміг отримати професію юриста і продовжити викладання права у Демидівському юридичному ліцеї. У праці «Викладання права і наша правова дійсність» Є.Синицький підкреслював значення ролі викладачів права у становленні та розвитку всього суспільства, вважав, що викладач права ознайомлює студентів з чинними законами і дає поради щодо їх застосування. Він вперше звертав увагу на те, що в державі постійно відбуваються зміни, тому і право, на думку Є.Синицького, це «вічний потік, який не зупиняє процес розвитку, постійний перехід існуючого у колишнє, а майбутнього – у сучасне»⁴¹. Тому саме перед викладачами права стоять завдання у просвіти людей та науковій систематизації права.

Важливе значення Є.Синицький надавав необхідності розповсюдження правових знань, бо «ідея, яка почута, сприйнята і розповсюджена про те, яке право необхідне для держави і як до нього дійти, все ж може зробити цінну справу. Ідея не створить світу у праві. Але сприйнятті ідеї можуть творити світ у свідомості того, хто в майбутньому зможе дати державі нове право. Якщо той, хто зможе дати державі нове право є, слово вчителя права може бути втіленим у життя, тому його необхідно промовляти»⁴². Спостерігаючи за дійсністю, Є.Синицький дійшов до висновку, що державі може дати нове право тільки воля суспільства. Наука права не може дати волі народу ні влади, ні організованості. Але, створюючи і розповсюджуючи наукові поняття про те, за яке право треба боротися і як його створювати, вчителі права можуть сприяти тому, щоб народна воля стала свідомою, щоб боротьба народних мас за свої інтереси і права була разом з тим і свідомою боротьбою за право, яке необхідне для народу.

Ідея підкорення закону і чіткого виконання обов'язків була основною і наприкінці XIX століття про що свідчить вивчення курсу законодавства

⁴⁰ Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. С. 67.

⁴¹ Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. С.68.

⁴² Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. С. 70.

у середніх навчальних закладах. Даючи рекомендації щодо викладання законодавства в середній школі, К. Єльніцький вказував, що цей курс повинен бути побудований на науковій основі, він не повинен зводитися до викладення учням статей зводу законів, а розкривати їм основи співжиття і умови добробуту членів суспільства і охорони їх прав. А відповідні статті діючого законодавства можуть служити лише ілюстрацією до теоретичних положень. Також, педагог радив використовувати художню літературу, факти з юридичної практики, тактично і вміло підібрані. Вивчення ж одних статей зводу законів, на думку педагога, не може задовольнити учнів і бути для них цікавим⁴³. Особливе значення для К. Єльніцького мали вчителі законодавства, які завжди повинні пам'ятати «що він не лише є вчителем, але і вихователем своїх учнів», а до предмету включати не одне вчення про право, але і вчення про моральність, що підсилить ефект правового виховання.

Так, ідея громадянськості зайняла важливе місце в педагогічній теорії та практиці у другій половині XIX – початку XX століття. Багато прогресивних педагогів, такі як М. Пирогов, К. Ушинський, С. Миропольський, К. Єльніцький та ін. розвивали ідеї громадянської освіти та виховання, які базувалися на принципах громадянськості та патріотизму, вважали, що виховання громадянина має бути спрямоване на формування в учнів певних якостей, таких як відповідальність, любов до Батьківщини, повага до прав людини, готовність допомагати тим, хто потребує допомоги та інші. Також, прагнули створити в школах таке середовище, яке було б схоже на громадянське суспільство, де діти навчаються жити разом та розв'язувати конфлікти, ділитися досвідом та допомагати один одному. Отже, ідея громадянськості в педагогіці вважається важливою до сьогоднішнього дня та використовується в різних аспектах громадянської освіти.

ВИСНОВКИ

У даній роботі досліджено історико-педагогічні умови формування громадянської освіти. Було виявлено, що важливе значення мало теоретичне обґрунтування педагогами та громадськими діячами минулого таких явищ, як держава, право, громадянське суспільство, закріплення прав у законодавстві, які стали фундаментальною основою подальшого становлення нового суспільства і є недооціненими у світовій історії державно-правового розвитку.

⁴³ Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. С. 133.

В результаті дослідження було встановлено, що погляди громадських діячів та педагогів минулого допомогли сформувати важливі елементи сучасного змісту громадянської освіти. Серед них можна виділити необхідність виховання людини-громадянина, поваги до закону та законності, підготовки до життя високоморальної людини з широким розумовим кругозором, національного або народного виховання (зокрема, викладання рідною мовою та вивчення історії), виховання патріотизму і гуманності, правильного розуміння прав і обов'язків людини та громадянина, розповсюдження і доступність правових знань (включаючи проведення публічних лекцій, доступних для народу).

Було відзначено важливість правової освіти як невід'ємної частини загальної громадянської освіти. Одним із способів реалізації якої було створення курсу законодавства в середній школі, який дозволяв ознайомити молодь з основами співжиття та добробуту членів суспільства, а також з охороною прав людини (К. Єльницький). Після запровадження суду присяжних та актуалізації професії приватного повіреного (адвоката) популярність юридичної професії значно зросла, а юридична освіта стала популярною.

З'ясовано, що на формування громадянської освіти позитивно вплинула активна громадська діяльність, така як членство у спілках і товариствах, створення та редагування газет, допомога незаможним верствам населення, боротьба з безграмотністю тощо. Крім того, громадянська позиція педагогів та громадських діячів минулого була спрямована на вирішення суспільно значущих проблем і допомогу вразливим верствам населення, впливала на поступовий прогрес українського суспільства.

АНОТАЦІЯ

У роботі розглядаються історичні і педагогічні умови формування громадянської освіти в Україні в конкретний історичний період. В результаті дослідження встановлено, що погляди громадських діячів та педагогів минулого сприяли формуванню важливих елементів сучасного змісту громадянської освіти, таких як необхідність виховання людини громадянина, поваги до закону і законності, патріотизму, гуманності, правильного розуміння прав і обов'язків людини і громадянина тощо. Активна громадська діяльність цих осіб сприяла впровадженню прогресивних ідей в життя, була спрямована на вирішення суспільно значущих проблем, розповсюдження знань та допомогу тим, хто її потребував, забезпечувала поступовий соціальний прогрес в українському суспільстві. Тож, громадська діяльність та погляди цих осіб мали великий вплив на формування громадянської освіти в Україні.

Література

1. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukraine.pdf>
2. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини. Прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>
3. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 31 : Політичні науки. – С. 54-64.
4. Когут О. Громадянська освіта та культура України в сучасному контексті (на основі наукової спадщини Рябова С.Г.). С. 38 – 48 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f41f698d-083d-4ac6-aad0-d2389ddc909b/content>
5. Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства / С. Г. Рябов. // Освіта для демократії. – 1999. – 11 листопада. – С. – Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.
6. М. Іванов Що таке «громадянська» і що таке «політична освіта». Проблеми методології // Політичний менеджмент. № 2. С. 41-49 https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/ivanov_scho.pdf
7. Civic education. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Aug 31, 2018. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>
8. Margaret Stimmann Branson The Role of Civic Education. September 1998 URL: https://www.civiced.org/papers/articles_role.html
9. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. Наукові записки. Т. 19. Політичні науки. 2001. С. 64–69.
10. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 207 с.
11. Пометун О. І., Ремех Т. О. Громадянська освіта – новий курс старшої школи: особливості змісту і методики. Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників в умовах інноваційного розвитку сучасної гімназії : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф., 18 жовт. 2018 р. Київ, 2018. С. 6–16. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713434>.
12. Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 р. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718031/1/3.pdf>

13. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

14. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299>

15. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 № 2834 – IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

16. Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

17. Історія української школи і педагогіки. С. 99. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5816/4/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1B8-4.pdf>

18. Іваньо І.В. Естетичні погляди Ф.Прокоповича. URL: <http://litopys.org.ua/procop/proc104.htm>

19. Статути Великого князівства Литовського. Енциклопедія історії України. URL:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Statuty_V

20. Шульський М. Г. Іван Вишенський в оцінці Івана Франка: Монографія / М.Г. Шульський. Львів: 2016. 256 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shulskyi_Mykola/Ivan_Vyshenskyi_v_otsintsi_Ivana_Franka.pdf?PHPSESSID=s79ng3u9v5moiq09gfgfq6ubv4

21. «Незвична» філософія Григорія Сковороди. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2012/11-22-1>

22. Томенко М. Тасмниця життя і світогляду Михайла Максимовича. 2019. <https://novynarnia.com/2019/09/15/tayemnitsya-zhittya-i-svitoglyadumihayla-maksimovicha/>

23. Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан. пед.наук: 13.00.01. Харків, 2003. 215 с.

24. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль в Украине (1861-1917). Монография. Харьков. Издательство «Вища школа», 1987. 159 с.

25. Майданюк І.З. Нерівне суспільство вільних людей як форма існування держави за Петром Лодієм <https://www.sworld.com.ua/konfer31/904.pdf>

26. Голобородько, В. М. Микола Пирогов в Україні: монографія / Валентина Михайлівна Голобородько. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. 178 с.

27. Микитюк В.О. Формування професійно-педагогічної майстерності викладачів вищих освітніх закладів Слобожанщини другої половини XIX – початку XX століття: дис. кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2004. 161 с.

28. Ушинський К.Д. Педагогіка просвітництва XIX століття. Том I. С. 284-292 <https://lib.iitta.gov.ua/712352/1/%D0%A3%D1%88%D0%B8%D0%B.pdf>

29. Кампо В. Конституційні погляди М.Драгоманова і С.Подолінського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>

30. Миропольский С. И. Идея воспитания и обучения в применении к народной школе // Журнал Министерства народного просвещения. 1871. № 153. С. 15.

31. Микитюк С.О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України /друга половина XIX – початок XX століття: дис.кан.пед.наук: 13.00.01. Харків, 2007. 194 с.

**Information about the author:
Mykytiuk Svitlana Olehivna,**

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Theory and Methods
of Teaching Social and Legal Disciplines,
G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
29, Alchevskyyh Str., Kharkiv, 61000, Ukraine